

Ireneusz Piotr Maj

Łódź

Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie 1926–1939¹

Zasadniczym zamierzeniem rozprawy jest prześledzenie kolejnych etapów działalności Instytutu Wschodniego w Warszawie z wyszczególnieniem jego zadań naukowych, dydaktycznych i politycznych. Do podjęcia tematu skłoniło mnie przekonanie o fragmentaryczności dotychczasowych publikacji z tego zakresu².

Instytut Wschodni w Warszawie powstał 12 marca 1926 r. jako placówka społeczno–naukowa powołana dla podtrzymywania stosunków naukowych i kulturalnych Polski ze Wschodem, specjalizująca się w prowadzeniu kursów językowych oraz wykładów o tematyce orientalnej. Jednak w zamyśle swych twórców Instytut przeznaczony był do odegrania roli znacznie istotniejszej. Za fasadą programu dydaktyczno–naukowego Instytutu kryły się zadania polityczne, wiążące go z nurtem prometejskim³.

---

¹ Autoreferat pracy doktorskiej obronionej 4 lipca 2006 r. Praca została przygotowana pod kierunkiem prof. zw. dr. hab. Wojciecha Materskiego w Instytucie Historii Uniwersytetu Łódzkiego. Recenzenci: prof. zw. dr hab. Paweł Samuś z Uniwersytetu Łódzkiego i prof. dr hab. Andrzej Furier z Uniwersytetu Szczecińskiego.

² Na temat działalności Instytutu Wschodniego w Warszawie por.: M. Kornat, *Sowietologia i studia wschodoznawcze w Polsce międzywojennej*, „Zeszyty Historyczne”, Paryż 2002, s. 39–101; idem, *W kręgu ruchu prometejskiego. Związek Zbliżenia Narodów Odrodzonych (1921–1923) i Instytut Wschodni w Warszawie (1925–1939)*, „Politeja”, nr 2, Kraków 2004, s. 349–391; S. Korwin, *Wspomnienia. Wyścig z życiem*, t. 2, Warszawa 1966, s. 35–60; I. P. Maj, *Instytut Wschodni w Warszawie — zarys działalności*, „Analecta”, R. XI: 2002, z. 1–2, s. 141–153; W. Materski, *Emigranci z Kaukazu w Polsce w okresie międzywojennym*, w: *Emigracja rosyjska. Losy i idee*, Łódź 2002, s. 368–369; S. Mikulicz, *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1971, s. 217; E. Wiszka, *Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939*, Toruń 2004, s. 256–257.

³ Zagadnienie prometejskie opisane zostało w następującej literaturze: W. Bączkowski, *Prometeizm na tle epoki. Wybrane fragmenty z historii ruchu*, „Niepodległość”, Nowy Jork — Londyn, t. 17, 1984, s. 28–54; W. Bączkowski, *Prometeizm polski*, Warszawa 1938; A. Grzywacz, M. Kwiecień, G. Mazur, *Zbiór dokumentów ppłk. Edmunda Charaszkiwicza*, Kraków 2000; A. Grzywacz, G. Mazur, *Ruch prometejski w Polsce*, „Zeszyty Historyczne”, Paryż 1994, s. 74–76; M. Kwiecień, G. Mazur, *Działalność prometejska i dywersyjna na wschodzie*, „Zeszyty Historyczne”, Paryż 2002, z. 140, s. 103–116; J. Lewandowski, *Imperializm słabości. Kształtowanie się koncepcji polityki wschodniej pilsudczyków 1921–26*, Warszawa 1976; J. Lewandowski, *„Prometeizm” — koncepcja polityki wschodniej pilsudczyzny*, „Biuletyn Wojskowej Akademii Politycznej”, I Seria Historyczna, t. 1, z. 2/12, 1958 i t. II, z. 1/14, 1959, s. 31–52; S. Mikulicz, op. cit.; S. Wroński,

Ideologia prometejska stanowiła ważny instrument polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej. Jej głównym założeniem programowym było oddziaływanie w kierunku rozbudzenia świadomości narodowej narodowości ZSRR i na tym tle ruchów odśrodkowych w federacji. Wprawdzie wśród propagatorów „romantycznej idei” nie brakowało wybitnych przedstawicieli świata nauki i polityki, to jednak podjęcie działań mających na celu stworzenie nadbudowy organizacyjnej ruchu prometejskiego nie byłoby możliwe bez aktywizacji szerokich kręgów społeczeństwa polskiego. Zainicjowanie prac Instytutu Wschodniego stanowiło zatem wyraz solidaryzmu narodu doświadczonego okresem niewoli z dążeniami wyzwoleniczymi ludów ZSRR, którym nie udało się uzyskać niepodległego bytu państwowego.

Ramy chronologiczne rozprawy określił jej charakter. Przyjmując formalnie daty utworzenia Instytutu i zakończenia jego prac, faktycznie genezy placówki należy upatrywać w działalności powstałego w 1921 r. Związku Zbliżenia Narodów Odrodzonych, a także funkcjonującego od 1923 r. Towarzystwa Polsko–Azjatyckiego. Cezurę końcową ustaliłem na wrzesień 1939 r. Aktywność Instytutu Wschodniego wygasła bowiem wraz z wybuchem II wojny światowej.

Wśród hipotez postawionych w toku prac nad tytułowym zagadnieniem należy wymienić w pierwszej kolejności ściśle podporządkowanie celów działalności Instytutu wytycznym polityki wschodniej obozu belwederskiego (sanacji) — pomimo różnorodności światopoglądowej środowisk kształtujących oblicze Instytutu. Czynnikiem beзоśrednio wpływającym na aktywność placówki były zmiany w sytuacji wewnętrznej i zewnętrznej państwa polskiego, które wymuszały na działaczach Instytutu rewizję koncepcji politycznych, a także przeprofilowanie programu badawczego.

Przedstawienie działalności warszawskiego ośrodka wschodoznawczego nie byłoby pełne bez znalezienia odpowiedzi na szereg pytań dotyczących: 1) wpływu ideologii na prace prowadzone w Instytucie Wschodnim; 2) roli placówki w kształtowaniu elit narodów ościennych; 3) form realizacji zadań dydaktycznych i naukowych Instytutu; 4) źródeł finansowania i wpływu czynników decyzyjnych w państwie na kierunek jego prac. Nie sposób również pominąć pytania o podłoże kryzysu Instytutu Wschodniego, który doprowadził do reorganizacji jego działalności w latach 1938–1939.

Temat pracy rozwinięty został w ramach czterech rozdziałów w układzie chronologicznym.

W pierwszym rozdziale przedstawiłem genezę Instytutu Wschodniego oraz ogólną charakterystykę początkowych prac w latach 1926–1931. Opisałem etap formowania się pierwszych organizacji stawiających za cel współdziałanie kręgów politycznych emigracji prometejskiej, a także rozwój polskiego wschodoznawstwa. Ukazałem wpływ, jaki wywarła działalność Związku Zbliżenia Narodów Odrodzonych i Towarzystwa Polsko–Azjatyckiego na ukształtowanie się oblicza ideowego Instytutu Wschodniego oraz zakres podjętych w nim studiów.

Opisując wczesny okres aktywności Instytutu, przypadający na lata 1926–1928, zwróciłem uwagę na formalne więzy łączące Instytut z Towarzystwem Polsko–Azjatyckim, przejawia-

---

Współdziałanie rządu polskiego z emigracyjnymi organizacjami antyradzieckimi w latach 1918–1938, „Z Dziejów Stosunków Polsko–Radzieckich. Studia i Materiały”, t. III, 1968; W. J. Wysocki, *Prometeizm polityczny XX wieku*, mps (w zbiorach autora), 1999. Z zasobu archiwalnego na temat prometeizmu zob.: Referat o zagadnieniu prometejskim autorstwa mjr. E. Charaszkiwicz, Instytut Polski i Muzeum im. gen. W. Sikorskiego w Londynie (dalej: IPMS), sygn. B.1.6c/9; *Elaborat Ekspozytury nr 2 Oddziału II Sztabu Głównego WP, Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych* (dalej: CA MSW), sygn. R I/25/F; *Memoriał Stanisława Siedleckiego pt. Ruch prometejski wśród narodów podrosyjskich na emigracji w Polsce z 20 V 1939 r.*, Centralne Archiwum Wojskowe, zasoby Ekspozytury nr 2 Oddziału II Sztabu Głównego WP (dalej: CAW, E2 OII SG) sygn. I.303.4.5476.

jące się w oficjalnej nazwie placówki: Instytut Wschodni przy Towarzystwie Polsko–Azjatyckim. Przytoczyłem skład pierwszego zarządu, wymienilem członków założycieli oraz cele Instytutu wyłożone w deklaracji programowej. Przybliżyłem również postaci mało znanych rodzimej historiografii przedstawicieli kierownictwa Instytutu w osobach prezesa Stanisława Siedleckiego i sekretarza generalnego — Stanisława Korwin–Pawłowskiego. Podkreśliłem przy tym ogromne zaangażowanie działaczy i sympatyków Instytutu w rozwiązywanie problemów natury finansowej i lokalowej. To niezbędne wsparcie umożliwiło dalszą działalność placówki pomimo niewielkiego zainteresowania władz.

Końcowa faza prac organizacyjnych Instytutu przypadła na lata 1928–1931. W 1928 r. Instytut Wschodni uzyskał osobowość prawną, a w związku z tym pełnię samodzielności. Na podstawie Statutu Instytutu Wschodniego w Warszawie przybliżyłem zasady organizacji wewnętrznej placówki. Na tym etapie działalności Instytutu uwypukliłem fakt ograniczonej jeszcze współpracy z Ministerstwem Spraw Zagranicznych i Sztabem Głównym WP. Dla intensyfikacji dalszych prac Instytutu duże znaczenie miało przyznanie z budżetu Ministerstwa Spraw Zagranicznych niezbędnego wsparcia finansowego. Od 1929 r. wzrasta aktywność Instytutu w ramach ruchu prometejskiego. Z inspiracji studentów warszawskich uczelni powstaje w murach Instytutu Wschodniego stowarzyszenie skupiające młodych działaczy prometejskich pod nazwą Orientalistycznego Koła Młodych. W 1930 r. ukazuje się pierwszy numer kwartalnika instytutowego „Wschód–Orient”. W tym czasie zainicjowane zostają pierwsze kontakty z Klubem „Prometeusz”, Instytutem Naukowo–Badawczym Europy Wschodniej w Wilnie oraz Ukraińskim Instytutem Naukowym w Warszawie. W końcowej części rozdziału pierwszego zasygnalizowałem pojawiające się niebezpieczeństwo upolitycznienia Instytutu. Na uzasadnienie tej tezy przytoczyłem fakt wzmożonych nacisków kół rządowych na obsadę funkcji kierowniczych w Instytucie oraz działania przedstawicieli Ministerstwa Spraw Zagranicznych i Oddziału II Sztabu Głównego WP mające na celu przeprofilowanie dotychczasowych prac.

Trzon pracy stanowią dwa rozdziały — drugi i trzeci, w których opisany został całokształt działalności statutowej Instytutu, kwestie organizacyjne i finansowe.

W rozdziale drugim przedstawiłem formy aktywizacji Instytutu w sferze informacyjnej, naukowo–wydawniczej i dydaktycznej. W tym względzie skupiłem się na roli, jaką odegrał w popularyzacji celów placówki Sekretariat Generalny. Przybliżyłem także prace Komisji Bibliotecznej, które przyczyniły się do uporządkowania pierwszego publicznego zbioru orientaliów. Następnie na przykładzie działalności Komisji: Bibliograficznej, Nazw Wschodnich i Języków Północnego Kaukazu zaprezentowałem wkład Instytutu w rozwój polskiego wschodoznawstwa. Dokonałem przy tym zestawienia bibliografii publikacji opatrzonej notą wydawniczą Instytutu Wschodniego oraz przybliżyłem środowisko naukowe skupione wokół Instytutu.

Istotnym zagadnieniem poruszonym w ramach rozdziału drugiego była rola, jaką odegrał Instytut w aktywizacji życia politycznego i kulturalnego emigracji prometejskiej i wywodzących się ze Wschodu mniejszości. W tym przypadku skupiłem się na charakterystyce współpracy z emigracją ukraińską, kaukaską, tatarską oraz mniejszościami tatarską i karaimską. Opisałem również działalność towarzystw współpracy z narodami Wschodu powiązanych z Instytutem Wschodnim.

Końcową część rozdziału poświęciłem omówieniu działalności edukacyjnej Instytutu. Przedstawiłem program dydaktyczny oraz skład kadry wykładowej Kursów Wschodoznawczych. Zarysowałem okoliczności powstania w 1931 r. w Szkole Wschodoznawczej, przybliżyłem jej organizację, sposób finansowania. W tym aspekcie uwypukliłem fakt współpracy z Oddziałem II Sztabu Głównego WP, który przejawiał się w dotowaniu Instytutu w zamian za bezpłatną naukę oficerów.

Rozdział trzeci poświęciłem działalności młodzieży prometejskiej skupionej w Orientalistycznym Kole Młodych przy Instytucie Wschodnim w Warszawie. Opisałem genezę OKM i przybliżyłem sylwetki twórców Koła. Na podstawie statutu zaprezentowałem cele stowarzyszenia i zasady jego organizacji. Przeanalizowałem deklarację ideową, określającą cele polityczne „okaemowców”. Uwzględniłem przy tym zdecydowany wpływ, jaki na charakter prac Koła wywarła współpraca z Ministerstwem Spraw Zagranicznych RP i Ekspozyturą nr 2 Oddziału II Sztabu Głównego. Wyrazem tych zależności była obsada stanowiska kuratora OKM urzędnikami ministerialnymi lub oficerami Ekspozytury 2.

W kolejnej części rozdziału skupiłem uwagę na działalności poszczególnych sekcji narodowościowych Koła. Uwypukliłem przy tym aktywność młodzieży Instytutowej w ramach ruchu prometejskiego, a szczególnie w sprawowaniu kurateli nad emigracją polityczną z terenów ZSRR. W tym względzie poruszyłem aspekt współpracy z ukraińską korporacją „Zaporoże”, młodzieżą tatarską, kaukaską oraz Klubem „Prometeusz”.

Istotnym elementem działalności OKM było oficjalne wydawnictwo „Wschód–Orient” a także współredagowane w murach Instytutu pisma: „Biuletyn Polsko–Ukraiński” i „Myśl Polska”. Opisując działalność publicystyczną pism, zaakcentowałem różnorodność w doborze tematyki, wymieniałem obsadę zespołów redakcyjnych oraz ich współpracowników. Ukazałem sposób finansowania, metody kolportażu, a także cele publicystyki politycznej.

W rozdziale czwartym przedstawiłem przyczyny kryzysu, który dotknął Instytut Wschodni oraz próby jego przezwyciężania pod koniec lat trzydziestych. Spośród czynników, które wpłynęły na impas działalności placówki w latach 1935–1939, największe znaczenie przypisałem niedofinansowaniu Instytutu oraz naciskom o charakterze politycznym wywieranym przez koła rządowe w celu przeprogramowania dotychczasowych prac.

Dla pełnego zobrazowania problemu dokonałem analizy budżetu Instytutu oraz wymieniałem inicjatywy władz placówki, których celem było pozyskanie dodatkowych subwencji z zasobów ministerialnych i sztabowych. Następnie przedstawiłem okoliczności likwidacji pisma „Biuletyn Polsko–Ukraiński”, a także okoliczności rozwiązania Szkoły Wschodoznawczej. W tle powyższych zmian ukazałem spór w łonie ruchu prometejskiego, wywołany rewizją koncepcji prometejskiej. Zaprezentowałem program reorganizacji prac Instytutu opracowany przez przedstawicieli młodego pokolenia działaczy prometejskich, a także przyczyny zmian personalnych w zarządzie placówki. Na koniec rozdziału przytoczyłem skład nowych władz Instytutu oraz podjęte projekty aktywizacji placówki, które nie zostały zrealizowane ze względu na wybuch II wojny światowej.

W zakończeniu naszkicowałem powojenne losy kadry Instytutu. Ponadto przybliżyłem działalność Londyńskiego Instytutu Wschodniego „Reduta” i odniosłem się do zagadnienia kontynuacji misji podjętej przez Instytut Wschodni w Warszawie.

Zaproponowaną w rozprawie metodą badawczą jest analiza świadectw działalności Instytutu Wschodniego w postaci oficjalnych dokumentów archiwalnych, czasopism, wspomnień, a także studia literatury przedmiotu.

Bazę źródłową pracy tworzą materiały archiwalne, w tym również rękopisy, zbiory dokumentów, wspomnienia, częściowo opracowania i monografie, a także prace i artykuły zamieszczone na łamach instytutowych periodyków i innych czasopism.

Zachowanych zasobów archiwalnych nie jest dużo. Dodatkową trudność stanowi znaczne rozproszenie źródeł. Nie zachowały się księgi protokołów z uchwałami i sprawozdaniami z posiedzeń Walnych Zgromadzeń i innych organów Instytutu. Należy przypuszczać, że zbiory Instytutu Wschodniego spłonęły we wrześniu 1939 r.

Najwięcej źródeł odnoszących się do działalności Instytutu odnalazłem w aktach Ekspozytury nr 2 Oddziału II Sztabu Głównego WP, które znajdują się w zasobach Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie. Cennym źródłem informacji na temat genezy i pierwszych lat działalności Instytutu jest wydawnictwo „Biuletyn Instytutu Wschodniego”. Czasopismo to nie jest dostępne w bibliotekach. Szereg informacji dostarczyły mi sprawozdania finansowe Instytutu oraz zestawienia kosztów wydawnictw: „Wschód–Orient” i „Biuletyn Polsko–Ukraiński”. Nieocenione okazały się materiały dotyczące działalności i subsydiowania Orientalistycznego Koła Młodych oraz sprawozdania z działalności Kursów Wschodoznawczych i Szkoły Wschodoznawczej. Dotarłem do wielu dokumentów, w tym również rękopisów opracowanych przez czołowych działaczy Instytutu: Włodzimierza Bączkowskiego, Olgierda Górkę, Władysława Pelca i Stanisława Siedleckiego. Dużą wartość faktograficzną przedstawiają również sprawozdania i notatki służbowe oficerów Oddziału II Sztabu Głównego.

W Archiwum Akt Nowych w Warszawie wykorzystałem w znacznej mierze Zespół Ministerstwa Spraw Zagranicznych, w tym akta Wydziału Wschodniego, Wydziału Organizacji Międzynarodowych i Wydziału Prasowego. Wśród dokumentów Ministerstwa Spraw Zagranicznych największą wartość mają: deklaracja programowa Instytutu, projekt organizacji Szkoły Wschodoznawczej, preliminarz budżetowy Instytutu na rok 1930, a także korespondencja Stanisława Korwin–Pawłowskiego. Odnalazłem również cenne informacje na temat działających w Instytucie towarzystw przyjaźni z narodami Wschodu, a także inne pomniejsze dokumenty i odrębne notatki poruszające tematykę instytutową.

Przeprowadziłem uzupełniającą kwerendę, analizując jednostki archiwalne Zespołu Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, w tym Wydziału Narodowościowego, Zbioru Zespołów Szczątkowych Oddziału II Sztabu Głównego WP, a także Zespołu Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Dokumenty, jakie tam znalazłem, w przeważającej mierze odnosiły się tylko pośrednio do działalności Instytutu Wschodniego.

W Centralnym Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji korzystałem z kolekcji zespołów archiwów zagranicznych: Polacy na ziemiach wschodnich RP i terenie ZSRR w latach 1918–1956. Wiele informacji na temat ruchu prometejskiego zasięgnąłem z materiału opracowanego przez Ekspozyturę nr 2 Oddziału II Sztabu Głównego WP: Referat polityczny, obrazującego genezę, założenia ideologiczne i formy organizacyjne współdziałania polsko–prometeuszowskiego. Po żmudnych poszukiwaniach dotarłem również do prawdopodobnie jedyne zachowanego egzemplarza Statutu Instytutu Wschodniego w Warszawie.

W Instytucie Polskim i Muzeum im. gen. W. Sikorskiego w Londynie kwerendę archiwalną przeprowadziłem w kolekcji Stanisława Paprockiego. Pozwoliło mi to prześledzić działalność emigracji ukraińskiej związanej z Ukraińskim Komitetem Centralnym. W poszukiwaniu materiałów odnoszących się bezpośrednio do działalności Instytutu Wschodniego dotarłem do memoriału autorstwa prof. Olgierda Górki: Obecny stan spraw ukraińskich, w którym sekretarz generalny Instytutu uwypuklał powiązania petlurowców z warszawską placówką wschodoznawczą. Archiwum Instytutu Polskiego w Londynie dysponuje również ciekawą dokumentacją przybliżającą działalność ruchu prometejskiego. Szczególną wartość przedstawiają: Referat o zagadnieniu prometejskim i Raport o finansowaniu działalności prometejskiej autorstwa mjr. Edmunda Charazkiewicza.

Niewiele materiałów przyniosły kwerendy przeprowadzone w Archiwum Państwowym m.st. Warszawy (Zespół Komisariatu Rządu na m.st. Warszawę) oraz w Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego (akta personalne Olgierda Górki). Umożliwiły jedynie uściślenie szczegółów biograficznych prof. Olgierda Górki.

Poważnym wzbogaceniem bazy materiałowej są wydane drukiem wspomnienia. Dotarłem do spisanej pod pseudonimem relacji współtwórcy Instytutu Wschodniego S. Korwin-Pawłowski. Źródło to, wydane w niesprzyjającym dla wolności słowa okresie PRL-u, dość tendencyjnie opisuje polityczne tło działalności placówki. Klimat towarzyszący pracom Instytutu starałem się odwzorować na podstawie wspomnień Włodzimierza Bączkowskiego, Jana Gawrońskiego, Jerzego Giedroycia i Wiktora Tomira Drymmera.

Ważnym źródłem wiadomości na temat Instytutu Wschodniego jest prasa. Najwięcej danych dostarczyło mi wydawnictwo Orientalistycznego Koła Młodych przy Instytucie Wschodnim — kwartalnik „Wschód-Orient”. Zamieszczane na jego łamach kroniki z działalności Koła, Instytutu Wschodniego, Towarzystw skupionych na ulicy Miodowej 7 wzbogacają bazę źródłową o partię oficjalnych informacji.

Spośród innych czasopism bezpośrednio wykorzystanych w pracy należy wymienić m.in.: „Biuletyn Polsko-Ukraiński”, „Problemy Europy Wschodniej”, „Myśl Polską”, „Dekadę”, „Polskę Zbrojną”, „Głos Prawdy”, „Droge”, „Kurier Warszawski”, „Przegląd Islamski”, „Życie Tatarskie”.

Literatura przedmiotu do dziejów Instytutu Wschodniego jest tak uboga, że jedyną powojenną publikacją, w której zamieszczono krótką informację nt. placówki, jest monografia Sergiusza Mikulicza⁴. Tematyki instytutowej nie podjął w biografii Tadeusza Hołówki jej autor, Iwo Werschler⁵. Andrzej Chojnowski ograniczył się jedynie do opisu działalności tzw. grupy Biuletynu Polsko-Ukraińskiego⁶.

Na początku XXI w. zainteresowanie polskiej historiografii działalnością Instytutu Wschodniego wyraźnie wzrosło. Sprawę Instytutu podejmowali w publikacjach o tematyce narodowościowej i sowietologicznej: Marek Kornat, Wojciech Materski, Emilian Wiszka, a także pośrednio Grzegorz Zackiewicz⁷. Jednakże, co należy podkreślić, wzmianki o Instytucie Wschodnim zamieszczone w tych pracach nie stwarzały możliwości nawet pobieżnego zapoznania się z jego dziejami.

Rozpatrując bilans działalności politycznej Instytutu Wschodniego, należy zaznaczyć, że skupiała się ona wokół dwóch nadrzędnych zadań:

1. kształtowania ideologicznego młodzieży polskiej, mniejszości narodowych oraz grup emigracyjnych związanych z Instytutem (działalność wewnętrzna);
2. propagowania założeń prometejskich wśród społeczeństwa polskiego, ze szczególnym uwzględnieniem środowisk akademickich i organizacji emigracyjnych (działalność zewnętrzna).

Szeroko zakrojoną działalność polityczną prowadziło wśród młodzieży akademickiej Orientalistyczne Koło Młodych. OKM aktywizowało swych członków w ramach akcji odczytowej, ideologicznej i wydawniczej. Najaktywniejsi działacze Koła tworzyli zespoły redakcyjne czasopism prometejskich. Od 1931 r. Koło sprawowało kuratelę nad młodzieżą emigracyjną ze Wschodu, a także współdziałało z tworzonymi przez przedstawicieli „Narodów Zniewolonych” organizacjami, m.in.: Związkiem Studentów Kaukaskich w Polsce, Komitetem Gruzińskim, Komitetem Górali Kaukaskich, ukraińską korporacją „Zaporoże”. Działalność

⁴ S. Mikulicz, op. cit.

⁵ I. Werschler, *Z dziejów obozu belwederskiego. Tadeusz Hołwko, życie i działalność*, Warszawa 1984.

⁶ A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*, s. 185–195.

⁷ G. Zackiewicz, *Polska myśl polityczna wobec systemu radzieckiego 1918–1939*, Kraków 2004, s. 351–355.

„okaemowców” wykraczała poza Warszawę i granice państwa. Filie OKM powstały w Krakowie, Wilnie, Lwowie, Poznaniu, a także w mandżurskim Harbinie.

W urzeczywistnianie założeń ideologicznych bezpośrednio zaangażowane były również władze Instytutu Wschodniego. Prezes i sekretarz generalny inicjowali spotkania z reprezentantami emigracji politycznej, a sprawozdania z przebiegu rozmów przedkładane były zainteresowanym czynnikom decyzyjnym w państwie.

Rolę ekspozytur ruchu prometejskiego odgrywały także działające w murach Instytutu towarzystwa przyjaźni. Ich przedstawiciele pracowali na rzecz zacieśniania stosunków kulturalnych, naukowych i gospodarczych ze Wschodem, a także wspierali akcję prometejską poza granicami kraju.

Działalność Instytutu Wschodniego uwydatniła się wyraźnie na polu polskiego wschodoznawstwa. Funkcjonująca przy Instytucie Szkoła Wschodoznawcza oceniana była bardzo wysoko. Przedstawiciele władz państwowych, podkreślając jej walory, uzasadniali, że jest to „jedyna w Polsce szkoła postawiona na poziomie wschodoznawstwa europejskiego i gwarantuje wyszkolenie zastępu ludzi wyspecjalizowanych w zagadnieniach i językach wschodnich”⁸. Celem działalności dydaktycznej Instytutu było praktyczne przygotowanie słuchaczy do pracy dyplomatycznej na Wschodzie. Ponadto Szkoła umożliwiała studentom warszawskich uczelni pogłębianie wiedzy na temat języków, kultury i historii krajów Orientu. Warto zaznaczyć, że wśród wychowanków Instytutu Wschodniego znaleźli się m.in. koryfeusze polskiej orientalistyki, profesorowie: Wiesław Roman Kotański i Jan Reychman.

Do zadań Instytutu należało również „naukowe poznanie Wschodu”. W tym celu gromadzono materiał źródłowy, wydawano publikacje naukowe i popularnonaukowe, obejmowano patronatem wiele wypraw naukowych na Wschód. Wymiernym rezultatem tej formy działalności były prace komisji wschodoznawczych: bibliograficznej, biograficznej, nazw wschodnich i języków północnego Kaukazu. Działalność komisji instytutowych przyczyniła się do opracowania m.in.: centralnego katalogu orientaliów w Polsce, życiorysów polskich orientalistów i podróźników, transkrypcji nazewnictwa orientalnego i unifikacji alfabetu północnego Kaukazu.

Prace Instytutu Wschodniego dość wcześnie stały się przedmiotem zainteresowania polskich władz. Jeszcze pod koniec lat trzydziestych skład zarządu Instytutu uzupełniony został o przedstawicieli Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP i Oddziału II Sztabu Głównego WP. Od 1931 r. działalność polityczna placówki podlegała bezpośredniej kontroli Ekspozytury nr 2 Oddziału II Sztabu Głównego, równocześnie przejęto wpływ na obsadę stanowisk kierowniczych w Instytucie.

Instytut Wschodni opierał swój budżet w znacznej mierze na dotacjach ministerialnych i sztabowych. Dochody uzyskiwane z własnej działalności, prac zleconych oraz darowizn stanowiły znikomą część wpływów. Bez wątpienia funkcjonowanie placówki w określonych realiach politycznych i gospodarczych nie byłoby możliwe bez stałego finansowego wsparcia Ministerstwa Spraw Zagranicznych PR i Sztabu Głównego WP. Jednakże, co należy podkreślić, większość tych środków przeznaczana była na realizację wyznaczonych zadań politycznych. W tej mierze priorytetem objęto aktywizację prac o charakterze prometejskim, które stanowiły jeden z zasadniczych filarów wschodniej polityki zagranicznej obozu belwederskiego (sanacji).

---

⁸ Zacytowane słowa pochodzą z listu płk. Tadeusza Pelczyńskiego. L. dz. 3531/Ek2 z 27 XI 1931 r. CAW. E2 OII SG, sygn. I.303.4.5511.

Nasilający się proces upolitycznienia Instytutu Wschodniego zniekształcał cele wytyczone przez jego twórców. Założona na wstępie koncepcja równowagi pomiędzy działalnością naukowo–dydaktyczną a realizacją celów politycznych została wyraźnie zakłócona.

Tendencje te uległy natężeniu w drugiej połowie lat trzydziestych, kiedy to zaznaczył się w chronologii Instytutu Wschodniego okres wyraźnej dekadencji. Kryzys w łonie sanacji wywołany śmiercią marszałka Piłsudskiego, odsunięcie od władzy „grupy pułkowników”, brak zrozumienia dla poglądów prometejskich wykazywany przez nowe siły dyspozycyjne w obozie rządzącym miały w tym przypadku decydujące znaczenie. Przesilenie polityczne odbiło się negatywnie na sytuacji materialnej placówki.

W dalszej działalności prometejskiej nastąpiła ewolucja uwzględniająca natężenie działań wywiadowczo–dywersyjnych kosztem lansowanego dotychczas bezinteresownego poparcia na rzecz „narodów zniewolonych”. Nowe plany reorganizacji Instytutu uwzględniały nasilenie prac o charakterze politycznym przy jednoczesnym odstąpieniu od prowadzonej dotąd działalności dydaktyczno–naukowej. Likwidacja Szkoły Wschodoznawczej oraz pozbawienie stanowisk kierowniczych działaczy Instytutu krytykujących posunięcia władz RP stanowiły w dziejach placówki nową cezurę chronologiczną.

Okres ten trwał niespełna pół roku. Zakończył go wybuch wojny, a nowy układ polityczny, który zaistniał po 1945 r., sprawił, że niemożliwa stała się jego kontynuacja.

Wśród funkcjonujących dziś w wolnej Polsce ośrodków badawczo–analitycznych trudno doszukać się placówki tak wszechstronnej i bezinteresownie zaangażowanej w działalność na rzecz irredenty „narodów zniewolonych”, jaką był przedwojenny Instytut Wschodni. Wprawdzie z suwerenności w politycznym tego słowa znaczeniu korzystają już zarówno państwa bałtyckie, jak też Ukraina i Gruzja, jednakże zagadnienie prometejskie u progu XXI w. jest nadal aktualne. Demokratyzacji ustroju politycznego domagają się — jak dotąd bezskutecznie — Białorusini. Do bram wolności kołaczą m.in. narody kaukaskie z Czeczenią prowadzącą tragiczną w skutkach wojnę wyzwoleniczą. Należy mieć nadzieję, że w walce tej nie pozostaną osamotnieni, idee niepodległościowe będą nadal obecne w polskiej myśli politycznej.